

Κοινωνικοπολιτισμικές εκφάνσεις του «θνήσκοντος Σωκράτους» στις ζωγραφικές απεικονίσεις (17ος-19ος αι.) και δυνατότητα αξιοποίησής τους στη διδασκαλία

Βασίλειος Ζαγκότας, Ιωάννης Φύκαρης

1. Απεικονίσεις του «θνήσκοντος Σωκράτους»

Από τις αρχές του 15ου αιώνα και μετά, οι απεικονίσεις του Σωκράτη επικεντρώθηκαν στο γεγονός της φυλάκισης και εκτέλεσής του. Μέχρι τότε, η συχνότερα απεικονιζόμενη σκηνή θανάτου ήταν αυτή του Χριστού. Ωστόσο, η εξάπλωση των έργων των αρχαίων συγγραφέων κατά την Αναγέννηση έφερε στο προσκήνιο τη ζωή και το θάνατο σημαντικών προσωπικοτήτων της αρχαιότητας (Wilson, 2007· Perry, Jacob, Jacob, Chase & von Laue, 2008). Οι κύριες πηγές πληροφοριών για τις τελευταίες στιγμές του Σωκράτη ήταν οι πλατωνικοί διάλογοι *Κρίτων* και *Φαίδων*.

Παράλληλα, η αύξηση του πληθυσμού στον δυτικό κόσμο μαζί με την ανάπτυξη των πόλεων συνέβαλε στην αλλαγή των ταφικών συνηθειών, καθώς μέχρι τότε η ταφή πραγματοποιούνταν στους περιβόλους ναών, σε κοινή καθημερινή θέα των επισκεπτών. Η μετεγκατάσταση νεκροπόλεων μακριά από κατοικημένες περιοχές μετέτρεψε το γεγονός του θανάτου σε ένα σπάνιο και αρνητικά φορτισμένο συναισθηματικό θέμα, ικανό να εμπνεύσει την τέχνη (Dexeus, 2016).

Ειδικά για τον Σωκράτη, η απεικόνιση του θανάτου του εμφανίστηκε ως μια εξαιρετικά δημοφιλής αναπαράσταση, καθώς το όνομα του φιλόσοφου έμεινε στην αθανασία μέσω του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπισε το ζήτημα της καταδίκης του. Ως εκ τούτου, ο θάνατος του Σωκράτη θεωρήθηκε κοινωνικο-πολιτικά μη συμβατικό γεγονός (Wilson, 2007).

2. Εικαστικές δημιουργίες που παρουσιάζουν τον θάνατο του Σωκράτη και μεθοδολογία προσέγγισης

Οι εικαστικές δημιουργίες που μελετήθηκαν στην έρευνα αυτού του άρθρου είναι είκοσι μία (21) και κατά κύριο λόγο ανήκουν στον 17ο και τον 18ο αιώνα. Τα έργα αυτά επελέγησαν λόγω του κοινού τους θέματος (ο θάνατος του Σωκράτη), το οποίο αναδείχθηκε ως εξαιρετικά δημοφιλές κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού (Wilson, 2007). Επιπλέον, εκτός από ένα αφηρημένο έργο

τέχνης του ολλανδού ζωγράφου Jan Cox για το ίδιο θέμα, δεν βρέθηκαν άλλες αναπαραστάσεις του θανάτου του Σωκράτη.

Για την προσέγγιση των έργων αναζητήθηκαν σε αρχικό στάδιο δημοσιευμένες σχετικές κριτικές επ' αυτών, αλλά η κύρια ερμηνεία επιχειρήθηκε μέσω των τριών μετα-λειτουργιών της μη λεκτικής επικοινωνίας που παρουσιάστηκαν στην «Γραμματική του Οπτικού Σχεδιασμού»¹.

Η καινοτομία του παρόντος άρθρου έγκειται στα εξής: (α) επιχειρεί να κατατάξει τους πίνακες ζωγραφικής με θέμα τον θάνατο του Σωκράτους σε μια προτεινόμενη τυπολογία η οποία δεν εντοπίζεται στη βιβλιογραφία, (β) συνδυάζει στην ανάλυση κάθε εικαστικής δημιουργίας τόσο υπάρχουσες κριτικές όσο και το εργαλείο της σημειωτικής ανάλυσης προκειμένου να αναδείξει τα κυρίαρχα στοιχεία ενός έργου, (γ) αξιοποιεί τα ευρήματα των αναλύσεων δομώντας μια πρόταση διδασκαλίας με αξιοποίηση στοιχείων από το πρόγραμμα Artful Thinking του Πανεπιστημίου του Harvard.

3. Παρουσίαση της προτεινόμενης τυπολογίας των έργων

Η προτεινόμενη ταξινόμηση των έργων τέχνης σχετικά με το θάνατο του Σωκράτη ακολουθεί δύο κριτήρια. Το πρώτο κριτήριο, το απεικονιστικό, ταξινομεί τα έργα τέχνης σύμφωνα με τον τρόπο που παρουσιάζουν τον Σωκράτη. Η νέα τυπολογία περιλαμβάνει τέσσερις κατηγορίες: (α) τον «ρωμαλέο» Σωκράτη, (β) τον Σωκράτη λαμβάνοντα το κύπελλο με το κώνειο (γ) τον Σωκράτη να πίνει το δηλητήριο και (δ) τον «θνήσκοντα» Σωκράτη. Οι πίνακες ταξινομούνται σε κάθε κατηγορία μέσω του δεύτερου κριτηρίου, της χρονολογικής σειράς.

1. Οι τρεις μεταλειτουργίες της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι οι εξής: α. Η αναπαραστατική ή ιδεολογική, σύμφωνα με τις οποίες οι οπτικές αναπαραστάσεις διακρίνονται σε αφηγηματικές (όπου ανήκουν οι πίνακες ζωγραφικής) και οι εννοιολογικές (Kress & van Leeuwen, 2006: 101-143), β. Η διαπροσωπική, όπου καθορίζεται η ζητούμενη από τον δημιουργό επικοινωνιακή πρόθεση μέσω της *επαφής* (βλεμματικής ή μη επαφής), της *κοινωνικής απόστασης* (άμεσης, προσωπικής, κοινωνικής και δημόσιας) και της *προοπτικής* (οριζόντια μετωπική ή λοξή, όπου υπονοείται η άμεση ή έμμεση εμπλοκή του θεατή και κάθετη *υψηλή*, *ίση* ή *χαμηλή*, όπου υπονοείται η κυριαρχική θέση του θεατή προς τα τεκταινόμενα) (Halliday, 2004: 106-108· Kress & van Leeuwen, 2006: 116-119, 124-125, 130-148), γ. Η κειμενική, όπου εξετάζεται η έμφαση ως προς ορισμένα δομικά στοιχεία της οπτικής αναπαράστασης. Εξετάζεται η *πληροφοριακή αξία* των εικονιζόμενων στοιχείων, όπου η εικόνα χωρίζεται νοητά σε δύο μέρη, οριζόντια στο *Ιδεώδες-Πραγματικό* και κάθετα στο *Δεδομένο-Νέο*. Επίσης, εξετάζονται τα στοιχεία που προβάλλονται περισσότερο (*Προβολή*) και τα στοιχεία του φόντου (*Πλαισίωση*) (Kress & van Leeuwen, 2006: 175-215).

3.1 Ο «ρωμαλέος» Σωκράτης

Η συγκεκριμένη τυπολογία παρουσιάζει τον Σωκράτη ανασηκωμένο στο κρεβάτι του κελιού του να μιλά στους συντρόφους του. Στην τυπολογία αυτή ανήκουν κυρίως έργα που χρονολογούνται στα τέλη του 18ου αιώνα.

Στον πίνακα, ο οποίος φιλοτεχνήθηκε στις αρχές του 17ου αιώνα από **μιμητή του Caravaggio**², ο Σωκράτης απεικονίζεται ημίγυμνος, υγιής και ατάραχος να συνδιαλέγεται με τους συντρόφους του. Ο πίνακας καταστράφηκε στα τέλη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και δεν είναι γνωστό ποιες αποχρώσεις χρησιμοποίησε ο δημιουργός του. Ωστόσο, το κύριο χαρακτηριστικό θα πρέπει να ήταν οι χρωματικές αντιθέσεις και οι φωτοσκιάσεις, οι οποίες σε συνδυασμό με το θεατρικό ύφος του μπαρόκ, συνθέτουν ένα αποτέλεσμα που φορτίζει συναισθηματικά τον θεατή³. Η αναπαράσταση μπορεί να χωριστεί στη μέση με μια νοητή γραμμή, έτσι ώστε ο θεατής να παρακολουθεί δύο παράλληλες ιστορίες, στην καθεμιά από τις οποίες συμμετέχουν έξι άτομα. Στο δεξί μέρος του πίνακα ο Σωκράτης βρίσκεται στο *Κέντρο* και δείχνει προς τον ουρανό (το *Ιδεώδες*) συμβολίζοντας το επικείμενο πέρασμά του προς την αιωνιότητα. Η φιγούρα του είναι φωτεινή, σε αντίθεση με τους θρηνούντες συντρόφους του. Στο αριστερό μέρος του πίνακα, στο *Κέντρο* βρίσκεται η Ξανθίππη που αποχωρεί. Τα βλέμματα του Σωκράτους και της Ξανθίππης βρίσκονται σε εκ διαμέτρου αντίθετες κατευθύνσεις, ενώ τρία στοιχεία συνδέουν τα δύο επεισόδια: (α) Μια μορφή από την ακολουθία της Ξανθίππης, η οποία φέρει ξίφος και στρέφεται μιλώντας σε κάποια μορφή από τη συντροφιά του Σωκράτους. (β) Ο μικρός γιος του Σωκράτους, ο οποίος προσπαθεί να φτάσει στον πατέρα του αλλά εμποδίζεται από το κράτημα της Ξανθίππης. (γ) Τα σπασμένα δεσμά, που βρίσκονται στο πάτωμα και ενδέχεται να συμβολίζουν τη διάρρηξη των δεσμών του Σωκράτους με την οικογένειά του και την εγκόσμια ζωή. Από τους τρεις αυτούς δεσμούς, μόνο ο τελευταίος είναι εφικτός. Τα δεσμά της φυλακής δεν μπορούν να περιορίσουν πλέον τον Σωκράτη, η ψυχή του οποίου θα αποχωριστεί το σωματικό δεσμοπήριο⁴. Η σύνδεση της εικονιζόμενης ένοπλης μορ-

2. Ο πίνακας «Ο θάνατος του Σωκράτους» του μιμητή του Caravaggio «Maestro degli Angeli Pallavicini», 17ος αιώνας, Μουσείο Kaiser Karl Friedrich (Βερολίνο) καταστράφηκε το 1945. Ο πίνακας μπορεί να εντοπισθεί στο: <http://catalogo.fondazionezeri.unibo.it/scheda/opera/49885/Maestro%20degli%20Angeli%20Pallavicini%2C%20Morte%20di%20Socrate> (προσπέλαση: 10-3-2021).

3. Για τα χαρακτηριστικά της ζωγραφικής του μπαρόκ βλ. το σχετικό λήμμα στην Εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος Larousse Britannica», τ. 37, σσ. 176-179. Ειδικά για τον Caravaggio, βλ. Marini, F. (2006).

4. Πρβλ. την πλατωνική θέση ότι ο άνθρωπος είναι φυλακισμένος στο σώμα και ότι η ψυχή του ελευθερώνεται από αυτό μετά τον θάνατο (*Φαίδων*, 62b, *Αλκιβιάδης α'*, 130a). Πρβλ. επίσης: Guthrie, 2005: 22.

φής με τον σύντροφο του Σωκράτους μπορεί να αποτελεί κάλεσμα για αγώνα ή υπόμνηση κάποιας αποστολής καθώς από την αρχαιότητα το ξίφος αποτελεί σύμβολο δύναμης, ανδρείας και πολεμικής αρετής (Dall' Armellina, 2017).

Εικόνα 1: Jacques-Louis David, «Ο θάνατος του Σωκράτους» (*«La mort de Socrate»*), 1787, ελαιογραφία σε καμβά, 129,5εκ. *196,2 εκ., Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη⁵

Ακολουθώντας, στον διάσημο πίνακα του **David** (1787), ο Σωκράτης παρουσιάζεται ρωμαλέος και ελκυστικός. Η κίνηση του χεριού που δείχνει να λαμβάνει- παρά να αφήνει- το κύπελλο με το κώνειο συνδέει τη μορφή του φιλοσόφου με τον θάνατο. Ωστόσο, το χέρι που δείχνει προς τον ουρανό, η κίνηση προς τα επάνω, συμβολίζει μια υπέρβαση, μια νίκη έπειτα από αντίσταση (Henderson, 1996· Arnheim, 2005): στην περίπτωση αυτή ενδεχομένως να υπονοείται το πέρας του φιλοσόφου και της διδασκαλίας του στην αιωνιότητα. Η αναπαράσταση μπορεί να χωριστεί σε δύο μέρη (*Δεδομένο* – *Νέο*) με μια κάθετη νοητή γραμμή. Η αφηγηματική πορεία από το «*Δεδομένο*» προς το «*Νέο*» ξεκινά από τη μορφή του Πλάτωνος που εμφανίζεται αποστασιοποιημένος από το γεγονός καθώς απεικονίζεται με πλάτη προς αυτό. Το γεγονός αυτό ίσως να αποτελεί υπόμνηση της απουσίας του αλλά και της χρήσης των αφηγήσεών του ως πηγών της απεικόνισης (Lapatin, 2006)⁶. Μια δεύτερη μορ-

5. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://frear.gr/?p=20006> (προσπέλαση: 10-3-2021).

6. Πρβλ. την περιγραφή του πίνακα στην ιστοσελίδα του Metropolitan Museum of Art (Νέα Υόρκη) όπου εκτίθεται ο πίνακας: "(...) his inclusion of Plato at the foot of the bed, however, deliberately references not someone present at Socrates's death but, rather, the author whose text, *Phaedo*, had preserved this ancient story into modern times". <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/436105> (προσπέλαση: 10-4-2021).

φή που επιχειρεί να προσελκύσει το βλέμμα του θεατή είναι αυτή του Κρίτωνος. Ο Κρίτων βάζει το δεξί του χέρι στο γόνατο του Σωκράτους επιχειρώντας να διακόψει τα λεγόμενά του, αναμένοντας την απάντηση του Σωκράτους στην πρόταση απόδρασης. Μοιραία, το βλέμμα του θεατή στρέφεται προς τον Σωκράτη, ο οποίος δείχνει έτοιμος να δηλώσει την άρνησή του, συνεχίζοντας να μιλά στον Σιμμία και στον Κέβη πίσω του. Η σπουδαιότητα που δίνει ο ζωγράφος στην απορριφθείσα πρόταση του Κρίτωνα αναδεικνύεται ενδεχομένως και από το ότι τοποθετεί την ολόγραφη υπογραφή του στη βάση του καθίσματός του (Lajer-Burcharth, 1999). Ο ζωγράφος υπονοεί ότι ο Σωκράτης καταδικάστηκε άδικα, καθώς ο υπάλληλος και ο ίδιος ο φιλόσοφος αποστρέφουν το βλέμμα τους από το κύπελλο, στο οποίο συγκλίνουν οι γραμμές των χεριών τους (Lapatin, 2006). Αξίζει να σημειωθεί ότι τα πρόσωπα του πίνακα- πλην του Σωκράτους- είναι δώδεκα, γεγονός που συσχετιστικά παραπέμπει στους δώδεκα μαθητές του Ιησού Χριστού και προσδίδει στον Σωκράτη τη στόχευση της υπέρβασης προς το Θείο⁷. Ο David εμπνέεται από επαναστατικές ιδέες και οι πίνακές του περιέχουν πολιτικά μηνύματα (Carrier, 2003). Είναι φίλος του Ροβεσπιέρου και οραματίζεται τη νέα Γαλλία πριν το ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το παράδειγμα του Σωκράτους αποτελεί έμπνευση για τον συμβολισμό μιας κλήσης σε επανάσταση (Colaiaco, 2004· Wilson, 2007).

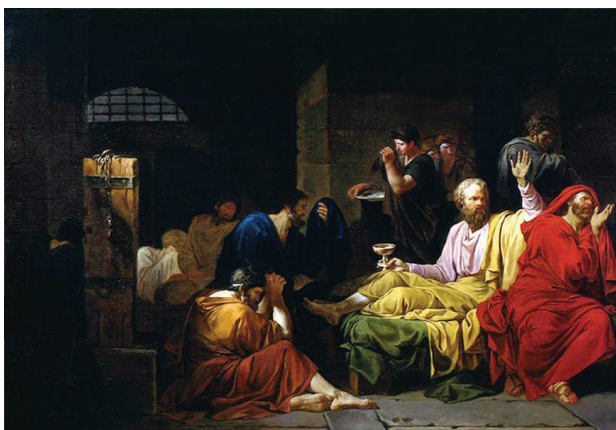

Εικόνα 2: «Ο θάνατος του Σωκράτη» του Jean-Francois-Pierre Peyron,
1787, ελαιογραφία σε καμβά, 98*133,5 εκ.,
Statens Museum for Kunst, Κοπεγχάγη⁸

7. Βλ. σχετ. Mastromattei, D. (2015). *La morte di Socrate di Jacques-Louis David: analisi completa del quadro*. Ανακτήθηκε από: artworld.it/la-morte-di-socrate-jacques-louis-david-analisi/ (10-3-2021).

8. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/3ec9heea> (προσπέλαση: 10-3-2021).

Την ίδια χρονιά (1787), ο Peyron τοποθετεί τον δικό του Σωκράτη στο *Κέντρο* της εικόνας, έτοιμο να λάβει το κύπελλο με το κώνειο, περιστοιχισμένο από θρηγνούντες συντρόφους. Στην *Προβολή* της αναπαράστασης ανήκει ο Σωκράτης που υψώνει το χέρι του προς τον ουρανό υπονοώντας το ταξίδι προς την αιωνιότητα, ενώ με το άλλο του χέρι παίρνει το κύπελλο από τον δίσκο του χωρίς να το κοιτάζει. Ανάμεσα στις μορφές υπάρχουν μεγάλα κενά σκούρου φόντου, μέσω των οποίων το βλέμμα του παρατηρητή εστιάζει στις μορφές του Σωκράτη και των συντρόφων του. Ο θεατής συμμετέχει ισοδύναμα στη σκηνή μέσα από *οριζόντια μετωπική* και *κάθετη ίση προοπτική*. Ο δημιουργός αφήνει σε προσεκτικότερη παρατήρηση ορισμένες λεπτομέρειες, όπως οι σπασμένες αλυσίδες (αναφορά στην αφήγηση του *Φαίδωνα*⁹) και το ότι ο Σωκράτης στρέφεται προς τη μοναδική πηγή φωτός που υπάρχει. Ωστόσο, καθιστά ξεκάθαρα ότι ο ατάραχος Σωκράτης αντιπροσωπεύει το παρελθόν (τη διδασκαλία του), το παρόν (το γεγονός του θανάτου του) και το μέλλον (το πέρασμά του στην αθανασία) (Einecke, 2001).

Εικόνα 3: «Ο θάνατος του Σωκράτη» του Jean-Francois-Pierre Peyron, 1788, ελαιογραφία σε καμβά, 99*136 εκ., Joslyn Art Museum, Η.Π.Α.¹⁰

Μετά την έκθεση του πίνακά του μαζί με αυτόν του David στο Salon, ο Peyron, επηρεασμένος από τον David (Einecke, 2001), επανήλθε με μια **νέα εκδοχή του**

9. Βλ. Πλάτωνος *Φαίδων*, 59ε: «λύουσι γάρ, ἔφη, οἱ ἔνδεκα Σωκράτη καὶ παραγγέλλουσιν ὅπως ἂν τῇδε τῇ ἡμέρᾳ τελευτᾷ» («λύουν τον Σωκράτη, είπε, από τα δεσμά και προστάζουν τούτη τη μέρα να θανατωθεί») - μτφρ: Φιλολογική ομάδα «Κάκτου», 1993.

10. Ο πίνακας του Jean-Francois Pierre Peyron εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/3ec9heea> (προσπέλαση: 10-3-2021).

πρώτου του πίνακα (1788), στον οποίο ο Σωκράτης τοποθετείται στα αριστερά. Αποτελεί, την *Προβολή* του πίνακα, καθώς είναι ενδεδυμένος με έντονα ανοιχτά χρώματα σε αντίθεση με το σκούρο φόντο, ενώ η *Πλαισίωσή* του γίνεται και αυτή από μορφές με έντονα αλλά σκούρα χρώματα. Η ανάγνωση του πίνακα μπορεί να ακολουθηθεί τρεις γραμμές (Einecke, 2001): (α) Η πρώτη ξεκινά από τις δύο ξαπλωμένες φιγούρες αριστερά και καταλήγει στον υπηρέτη με το κύπελλο οδηγώντας έμμεσα τη θέαση στους δύο συντρόφους που παρακολουθούν στο φόντο και έπειτα στο πρόσωπο του φιλοσόφου. (β) Η δεύτερη ξεκινά από την ξαπλωμένη μορφή στο πάτωμα και καταλήγει προς το υψωμένο χέρι του Σωκράτους. (γ) Η τρίτη ξεκινά από το βλέμμα της μορφής με τα κόκκινα και καταλήγει στο υψωμένο χέρι του Σωκράτη. Όλες σχεδόν οι μορφές ανήκουν στην *Προβολή* της αναπαράστασης, ενώ τα έντονα χρώματα και οι γραμμές προσελκύουν τη ματιά του θεατή σε μια ανάγνωση από το *Δεδομένο* προς το *Πραγματικό*, από τα αριστερά προς τα δεξιά.

Τελευταίο χρονολογικά, το **σκίτσο του Wicar** (1782-1792)¹¹, φίλου του David, απεικονίζει πλήθος μορφών μέσα στο κελί του φιλοσόφου. Ο Σωκράτης παρουσιάζεται εύρωστος, καθήμενος σε ανάκλιτρο. Με το ένα χέρι κρατά το κύπελλο με το δηλητήριο ενώ το άλλο δείχνει ψηλά στον ουρανό. Οι εκφράσεις των συντρόφων του φαίνονται ουδέτερες. Μια διαγώνιος από επάνω αριστερά ως κάτω δεξιά δηλώνει την κατεύθυνση του φωτός. Το έργο του Wicar και η σχέση του με τον David, όπως άλλωστε και αυτή του Peyron, αποκαλύπτουν ότι οι απεικονίσεις του «ηρωικού» Σωκράτη ανήκουν σε μια συγκεκριμένη περίοδο (1787-1792) και ενδεχομένως να αντλούν τις επιρροές τους από τον μιμητή του Caravaggio.

3.2 Ο Σωκράτης λαμβάνοντας το κύπελλο με το κώνειο

Σε αυτήν την τυπολογία οι αναπαραστάσεις απεικονίζουν τον Σωκράτη καθιστό να λαμβάνει το κύπελλο με το κώνειο. Οι σύντροφοί του εκφράζουν τη θλίψη τους με χειρονομίες και εκφράσεις του προσώπου, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις παριστάνονται και στρατιώτες. Όλα τα έργα που εντοπίστηκαν ανήκουν στον 18ο αιώνα.

Στο έργο του **Salvator Rosa**¹² η μορφή του Σωκράτους καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρο το αριστερό μισό του πίνακα, ενδεδυμένη με λευκά χρώματα, σε μια αντίθεση που στοχεύει στο να προσελκύσει το βλέμμα του θεατή. Οι τρεις μορφές των συντρόφων του Σωκράτη δηλώνουν με τη στάση του σώματός τους την

11. Ο πίνακας “*La mort de Socrate*”, Jean-Baptiste Joseph Wicar, 1782-1792, σπουδή με μαύρη κιμωλία, 26*37,4 εκ., Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη μπορεί να εντοπισθεί στο: <https://tinyurl.com/6f9d2brx>

12. Ο πίνακας «Ο θάνατος του Σωκράτους», Salvator Rosa, 17ος αιώνας, ελαιογραφία σε καμβά, 187,9*122,3εκ., ιδιωτική συλλογή, μπορεί να εντοπισθεί στο: <https://tinyurl.com/2d4wd8sr>

απόγνωσή τους, ενώ ο Σωκράτης απεικονίζεται με έντονο βλέμμα που μαρτυρά οξυδέρκεια, ψύχραιμος, αυστηρός και έτοιμος να πει το κώνειο που κρατά στο κύπελλο. Στην απεικόνιση αυτή το κύπελλο με το κώνειο βρίσκεται στο *Κέντρο* του πίνακα και είναι το στοιχείο, στο οποίο εστιάζει ο θεατής παρατηρώντας τη μορφή του Σωκράτους. Το βλέμμα του φιλοσόφου στρέφεται προς τους συντρόφους του και παρακινεί τον θεατή να πράξει το ίδιο, μέσω της κάθετης χαμηλής προοπτική που δίνει την εντύπωση ότι ο Σωκράτης βρίσκεται σε υπερυψωμένη θέση. Μολονότι ο Σωκράτης αποτελεί το κεντρικό πρόσωπο, ο θεατής προτρέπεται να εστιάσει και στις αντιδράσεις θρήνου και απόγνωσης της ομήγυρης (Langdon, 2011).

Ακολούθως, στην αναπαράσταση του Σωκράτους από τον **Troost**¹³ (1736) ο ζωγράφος επιχειρεί να αντλήσει στοιχεία από τα γλυπτά που απεικονίζουν τον φιλόσοφο προκειμένου να απεικονίσει ρεαλιστικά τα χαρακτηριστικά του. Αυτή είναι και η μοναδική απεικόνιση που εντοπίστηκε και φέρει πιστά τόσο το πρόσωπο όσο και τον σωματότυπο του Σωκράτους. Η μορφή του Σωκράτη *προβάλλεται* μέσω των φωτεινών χρωμάτων των ενδυμάτων του τα οποία έρχονται σε αντίθεση με τα σκούρα ενδύματα των συντρόφων του και το σκοτεινό φόντο. Οι μνημειακές χειρονομίες και οι εκφράσεις οδύνης αποτυπώνονται μόνο στους συντρόφους που βρίσκονται κοντά στον Σωκράτη. Παρατηρούμε ότι στον συγκεκριμένο πίνακα όσο πιο μακριά βρίσκεται μια φιγούρα, τόσο πιο ψύχραιμη παριστάνεται.

Εικόνα 4: «Ο θάνατος του Σωκράτη» του *Hubert Francois Gravelot*, 1739, γκραβούρα, 15,24*8,89 εκ., από το βιβλίο του *Charles Rolin* “*The Ancient History of the Egyptians, Carthaginians, Assyrians, Babylonians, Medes and Persians, Macedonians, and Grecians*”, Λονδίνο, 1739*

* Το έργο εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/r7vzaejy> (προσπέλαση: 10-3-2021).

13. Ο πίνακας «Ο θάνατος του Σωκράτους», *Cornelis Troost*, 1736, ελαιογραφία σε καμβά, 62,5*76,5 εκ., ιδιωτική συλλογή, μπορεί να εντοπισθεί στο <https://tinyurl.com/4j9df4b2>

Την ίδια εποχή, η **γκραβούρα του Gravelot** (1739) απεικονίζει τον Σωκράτη μέσα στο κελί της φυλακής να λαμβάνει το κύπελο με το κώνειο από έναν υπάλληλο, περιστοιχισμένος από θλιμμένους συντρόφους. Η *Πλαισίωσή* του φιλοσόφου από τους συντρόφους σε πολύ κοντινή απόσταση φανερώνει μεγάλη οικειότητα και ο επικείμενος θάνατός του αποτελεί γι' αυτούς ένα τραγικό γεγονός που αποτυπώνεται στις εκφράσεις τους. Η προσοχή του θεατή στρέφεται περισσότερο στις αντιδράσεις των παρισταμένων: οι μορφές των συντρόφων καταλαμβάνουν τα 2/3 της εικόνας, ιδιαίτερα στον χώρο του *Πραγματικού*. Στην πιο κρίσιμη στιγμή ο Σωκράτης παραμένει ήρεμος, δεν φοβάται τον θάνατο και ούτε τον αποφεύγει ενώ οι σύντροφοί του είναι αναστατωμένοι.

*Εικόνα 5: “Death of Socrates”, Benjamin West, 1756,
ελαιογραφία σε καμβά, 86*114 εκ., Philadelphia History Museum¹⁴*

Στα μέσα του 18ου αιώνα, ο πίνακας του **Benjamin West** δημιουργήθηκε σε αμερικανικό έδαφος και χωρίζεται σε δύο μέρη με μια κάθετη νοητή γραμμή που διαπερνά τη μορφή του υπαλλήλου. Στο *Κέντρο* του πίνακα βρίσκεται ο Σωκράτης καθιστός και γαλήνιος, ακριβώς τη στιγμή που ετοιμάζεται να βάλει στο στόμα του το κύπελλο. Η μορφή του υπαλλήλου, ημίγυμνη και μυώδης, παραπέμπει σε αποικιακό δούλο. Από τις εκφράσεις του προσώπου, τις χειρονομίες και το σκούρο φόντο, οι σύντροφοι του Σωκράτους αντιπρο-

14. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://www.wikiart.org/en/benjamin-west/the-death-of-socrates-1756> (προσπέλαση: 10-3-2021).

σωπεύουν τον παλαιό κόσμο, τον φόβο και την αποστροφή στις δυσκολίες. Από την άλλη, οι στρατιώτες, ευθυτενείς και ανέκφραστοι, αντιπροσωπεύουν την ανδρεία και την αγωνιστικότητα. Η αναπαράσταση του West αποτελεί μια πολιτική δήλωση. Η εδραίωση του νέου έθνους στον Νέο Κόσμο χρειάζεται ανδρεία και αποφασιστικότητα (Gordon, 2008). Ο Σωκράτης υπήρξε ο ίδιος γενναίος στρατιώτης του οποίου τα κατορθώματα εξυμνήθηκαν¹⁵. Η ύπαρξη των στρατιωτών στη σκηνή αυτή αποτελεί συμβολισμό της δράσης η οποία χρειάζεται να ληφθεί και την οποία θα λάβουν οι στρατιώτες (Gordon, 2008)¹⁶.

*Εικόνα 6: «Ο θάνατος του Σωκράτη του François-Louis-Joseph Watteau, 1780, ελαιογραφία σε καμβά, 133*174 εκ. , Palais des Beaux-Arts de Lille, Γαλλία¹⁷*

Τέλος, στην **ελαιογραφία του Watteau** (1780) *προβάλλεται* το σύμπλεγμα του Σωκράτη και των συντρόφων του με τη χρήση ζωντανών χρωμάτων σε σκουρόχρωμο φόντο. Ο Σωκράτης απεικονίζεται ακμαίος λαμβάνοντας το κύπελλο με το κώνειο από τον υπάλληλο. Τρεις σύντροφοι στα δεξιά του

15. Βλ. τον εγκωμιασμό του Σωκράτους από τον Αλκιβιάδη στο πλατωνικό «Συμπόσιον», 220e-221b (μτφρ: Ηλέκτρα Ανδρεάδη, 1992, εκδ. Κάκτος).

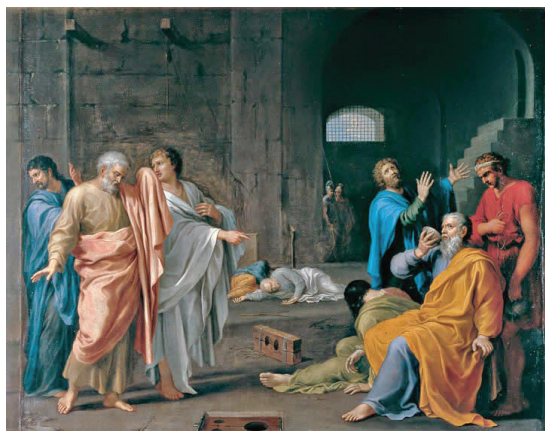
16. Βλ. τις παρατηρήσεις του Gordon, 2008: “Socrates is not alone with his disciples as he receives the hemlock, and the painting, having unconventionally inserted soldiers into his scene, does not cast them (as might be expected) as embodiments of the corrupt state that condemned Socrates” (σ. 88). “The «Death of Socrates» suggests that [...] martial valor was necessary to secure the state, which otherwise would decline into the sort of weakness, effeminacy, and corruption” (σ. 92).

17. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=5940811> (προσπέλαση: 10-3-2021).

θρηγούν για τον επικείμενο θάνατό του, ενώ μια μορφή στα αριστερά (ίσως ο Πλάτων) παρακολουθεί και καταγράφει το γεγονός.

3.3 Ο Σωκράτης πίνει το δηλητήριο

Στις αναπαραστάσεις αυτής της τυπολογίας ο Σωκράτης φέρει το κύπελλο με το κώνειο στα χείλη του. Η σκηνή αυτή είναι εξαιρετικά σπάνια και εντοπίστηκε μόνο σε δύο πίνακες.

Εικόνα 7: «Ο θάνατος του Σωκράτη» του Charles Alphonse Dusefrenoy, 1650 περίπου, ελαιογραφία σε καμβά, 122*155 εκ., Συλλογή Uffizi, Φλωρεντία, Ιταλία.¹⁸

Η απεικόνιση του **Dusefrenoy** χαρακτηρίζεται από την καθαρότητα των μορφών και τις μνημειακές χειρονομίες. Ο θεατής καλείται να παρακολουθήσει μια σκηνή τοποθετημένος σε *δημόσια κοινωνική απόσταση*. Η *οριζόντια μετωπική* και η *κάθετη ίση* προοπτική υποδεικνύουν πρόθεση του δημιουργού για ισότιμη συναισθηματική εμπλοκή του θεατή στα τεκταινόμενα. Το βλέμμα του θεατή ακολουθεί μια πορεία από το προσκήνιο προς το παρασκήνιο. Από τη σκηνή με τον Σωκράτη και το κώνειο το βλέμμα κατευθύνεται προς τους νεκρούς στο κέντρο της φυλακής και, τέλος, στους φρουρούς-εκπροσώπους του καθεστώτος, που καταδίκασε τον φιλόσοφο. Οι τρεις φίλοι του Σωκράτους απεικονίζονται έτσι ώστε να αντιπροσωπεύουν τρεις διαφορετικές εκφάνσεις. Είναι η παρακαταθήκη του Σωκράτους, η διάδοση των ιδεών του και η εκπλήρωση της αποστολής του. Το *Νέο* αναπαρίσταται με τη μορφή του Σωκράτους,

18. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/y2xvyt6d> (προσπέλαση: 10-3-2021).

που ετοιμάζεται να πει το κώνειο και των φίλων που θρηνούν. Είναι το γεγονός που αναμένεται. Στο *Κέντρο* της αναπαράστασης τοποθετούνται οι δύο νεκροί φυλακισμένοι σε κοινή θέα, γεγονός που καθιστά το ζήτημα του θανάτου στη φυλακή ως κεντρικό θέμα. Ο Σωκράτης, όμως, είναι ένας αξιοπρεπής κρατούμενος που πίνει το κώνειο σαν να μη συμβαίνει τίποτα. Η χειρονομία του νεαρού άνδρα με τα λευκά ρούχα ίσως υπονοεί ακριβώς αυτό: κανείς δεν θα πρόσεχε αυτή τη στιγμή μέσα στην αναστάτωση της φυλακής (Wilson, 2007).

Ακολούθως, η **αναπαράσταση του Zucchi**¹⁹ παρουσιάζει τον Σωκράτη στο *Κέντρο* της θέασης να πίνει το κώνειο. Η ανάγνωση από το *Δεδομένο* προς το *Νέο* ξεκινά με την εικόνα δύο στρατιωτών που παρακολουθούν τη σκηνή, συνεχίζεται με τη μορφή του Σωκράτους και τριών συντρόφων του που θρηνούν και καταλήγει με τη θλιμμένη και αποχωρούσα Ξανθίππη. Στον πίνακα *προβάλλεται* η απεικόνιση του Σωκράτους, καθώς τα ανύσματα των χεριών του στρατιώτη στα αριστερά, του συντρόφου στα δεξιά αλλά και της Ξανθίππης τείνουν προς τη μορφή του φιλοσόφου.

3.4 Ο Σωκράτης θνήσκων ή νεκρός

Στην τέταρτη τυπολογία απεικονίσεων ο Σωκράτης αναπαριστάται νεκρός ή θνήσκων. Απεικονίζεται συνήθως ξαπλωμένος, γερασμένος και ημίγυμνος ενώ σχεδόν πάντοτε εντοπίζεται στο προσκέφαλό του ο Κρίτων.

Εικόνα 8: «Ο θάνατος του Σωκράτη» του Michel François Dandr -Bardon, σχέδιο του 1749, 22,7*34εκ., ιδιωτική συλλογή²⁰

19. Ο πίνακας «Ο Σωκράτης πίνει το κώνειο», Antonio Zucchi, 18ος αιώνας, ελαιογραφία σε καμβά, 61*104 εκ., National Trust, Nostell Priory, Ηνωμένο Βασίλειο, μπορεί να αναζητηθεί στο: <http://www.nationaltrustcollections.org.uk/object/960060.1> (προσπέλαση 10-3-2021).

20. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/3wv667k2> (προσπέλαση 10-3-2021).

Στο σχέδιο του **Dandré-Bardon** (1749) ο Σωκράτης είναι καθιστός στο *Κέντρο* της εικόνας ενώ ο περίγυρός του βρίσκεται σε μεγάλη αναστάτωση. Οι μορφές στον χώρο δημιουργούν διαφορετικά συμπλέγματα με μοναδικό θέμα τον θρήνο. Η μορφή του Σωκράτους φαντάζει ασκητική, είναι αρκετά αδύνατη και καταβεβλημένη. Πρόκειται για μια περισσότερο ανθρώπινη απεικόνιση του φιλοσόφου, ο οποίος έχει επιλέξει τον θάνατο από τη χάρη ή την απόδραση αλλά φαίνεται ότι ο δρόμος αυτός είναι επίπονος. Το βλέμμα του Σωκράτους αποφεύγει τον θεατή, στρέφεται προς τα πάνω (*Ιδεώδες*). Μολονότι ο Σωκράτης βρίσκεται στο κέντρο της αναπαράστασης, η ύπαρξη πλήθους μορφών γύρω του και η βλεμματική επαφή του με πολλές από αυτές δημιουργεί μια σημαντική σχέση *Προβολής* και *Πλαισίωσης*, παρακινώντας τον θεατή να εξετάσει κάθε μορφή. Με τον τρόπο αυτό, εκτός από έναν ανθρώπινο Σωκράτη, που υπομένει το τέλος του, στο προσκήνιο τίθεται και ο αντίκτυπος του γεγονότος αυτού στον περίγυρό του.

Εικόνα 9: “*Mort de Socrate*”, του Jean-Baptiste-Henri Deshayes, 1760,
σχέδιο, 24,7*28,2 εκ., ιδιωτική συλλογή²¹

Στο **σχέδιο του Deshayes** (1760) ο Σωκράτης απεικονίζεται στο *Κέντρο* της αναπαράστασης, με το κεφάλι του να στηρίζεται από κάποιον σύντροφό του, ίσως τον Κρίτωνα. Στο κάτω μέρος της εικόνας μια μορφή κρατά σφιχτά το χέρι του Σωκράτους, ενώ στην *Πλαισίωση* του συμπλέγματος αυτού δύο μορφές κοιτούν προς τον Σωκράτη, έτσι ώστε οι γραμμές των βλεμμάτων τους

21. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/37v5d3xh> (προσπέλαση: 10-3-2021).

να συγκλίνουν προς αυτόν. Άλλες δύο μορφές συζητούν στο βάθος σε έντονο ύφος που μαρτυράται από την *κοντινή προσωπική τους απόσταση* και τις έντονες χειρονομίες. Ο θάνατος του Σωκράτη (*Προβολή*) παρουσιάζεται όπως ακριβώς ο θάνατος ενός οποιουδήποτε ανθρώπου. Αυτό που παρακινεί τον θεατή να εστιάσει στον θάνατο του Σωκράτη είναι ο αντίκτυπος του γεγονότος αυτού στον περίγυρό του (*Πλαισίωση*).

Εικόνα 10: «Ο θάνατος του Σωκράτους», *Francois Boucher*, 1762, ελαιογραφία, 40*55 εκ., Μουσείο Le Mans, Γαλλία²²

Ο «θάνατος του Σωκράτους» του **Francois Boucher** (1762) απεικονίζει ένα σύμπλεγμα πολλών μορφών μέσα από τις οποίες δύσκολα μπορεί κανείς να ξεχωρίσει αυτή του θνήσκοντος Σωκράτους στο *Κέντρο* της αναπαράστασης. Οι σύντροφοί του θρηνούν και βρίσκονται παντού γύρω του μέσα στο κελί, ενώ διακρίνονται και κάποιες μορφές φρουρών. Οι μορφές που βρίσκονται πιο κοντά στον θεατή (κάτω αριστερά) αποτυπώνονται με σκούρα χρώματα, έτσι ώστε να τεθούν στο παρασκήνιο, καθώς η *Προβολή* του πίνακα είναι ο θνήσκων Σωκράτης. Η αναπαράσταση του Σωκράτη ως ενός νέου άνδρα δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη στους πίνακες με αυτό το θέμα και ίσως εδώ ο δημιουργός παρουσιάζει τον Σωκράτη ως νέο άνδρα για να επιτείνει τον θρήνο για τον χαμό του.

22. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/t952uukc> (προσπέλαση: 10-3-2021).

*Εικόνα 11: «Ο θάνατος του Σωκράτους» του Jacques-Philippe Joseph de Saint-Quentin, 1762, 140*115 εκ., Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts, Παρίσι²³*

Το 1762 ο **Saint-Quentin** κέρδισε το βραβείο της Βασιλικής Ακαδημίας Ζωγραφικής και Γλυπτικής της Γαλλίας, στον οποίο θέμα ήταν ο θάνατος του Σωκράτους. Ο Σωκράτης απεικονίζεται στο *Κέντρο* της αναπαράστασης ντυμένος με ανοιχτόχρωμα ενδύματα ώστε να προσελκύει το βλέμμα του θεατή (Elliot & Maier, 2007· Elliot, 2015). Η *Προβολή* της αναπαράστασης συμπληρώνεται με δύο μορφές θρηνούντων συντρόφων αλλά και από το πεσμένο στο πάτωμα κύπελλο. Η εικόνα αυτή *πλαισιώνεται* από δύο συμπλέγματα με σκούρα χρώματα: (α) ένας όμιλος συντρόφων που καταγράφει τη διδασκαλία του φιλοσόφου, (β) ένας όμιλος στρατιωτών που γονατίζει συντετριμμένος. Σε έναν ακόμη πίνακα ο δημιουργός εστιάζει στην επίδραση που ασκεί το γεγονός του θανάτου του Σωκράτη στον περίγυρό του και φαίνεται ότι ένας «θνήσκων» Σωκράτης διεγείρει συναισθηματικά τον θεατή περισσότερο από έναν νεκρό Σωκράτη²⁴.

23. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/588jshdw> (προσπέλαση: 10-3-2021).

24. Βλ. την ανάλυση του David McLeish (2015). Iconology of Socrates (<https://davidmcleish.wordpress.com/2015/01/26/iconology-of-socrates/> - προσπέλαση: 10 Απριλίου 2021). Αναφέρεται χαρακτηριστικά: “*Saint-Quentin’s death scene is by far the most shocking death of Socrates ever painted*”.

Εικόνα 12: «Ο θάνατος του Σωκράτους», Jean-Baptiste Alizard, 1762, ελαιογραφία σε καμβά, 105*133 εκ., Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts, Παρίσι25

Την ίδια χρονιά (1762) ο **Alizard** κέρδισε το δεύτερο βραβείο στον ίδιο διαγωνισμό με μια αναπαράσταση έντονα επηρεασμένη από τις εικόνες της Αποκαθήλωσης (Pietà). Το κύπελλο με το κώνειο είναι αναποδογυρισμένο και άδειο στην άκρη της εικόνας και δύσκολα το προσέχει ο θεατής, όπως ακριβώς και τις αλυσίδες που κρέμονται άδειες δίπλα από το κρεβάτι του φιλοσόφου. Ο Σωκράτης βρίσκεται τοποθετημένος στο *Κέντρο* της αναπαράστασης, της οποίας την *Προβολή* συμπληρώνουν άλλες πέντε μορφές: (α) μια μορφή με κόκκινα ενδύματα σκυμμένη προς τον φιλόσοφο γράφει τα γεγονότα που εκτυλίσσονται, παραδίδοντας μέσα από αυτά τον δάσκαλο Σωκράτη στην αιωνιότητα, (β) ένας νεαρός τον αγκαλιάζει με έντονη συγκίνηση κοιτάζοντάς τον στο πρόσωπο, (γ) ένας σύντροφός του τον υποβαστάζει έχοντας στραμμένο το βλέμμα του σε δύο άλλες μορφές, από τις οποίες η μια (δ) έχει γυρισμένη πλάτη και δείχνει να κλαίει και η άλλη (ε) σηκώνει ψηλά τα χέρια σε ένδειξη οδύνης. Η *Πλαισίωση* των μορφών αυτών γίνεται μέσα από άλλες θρηνώσες μορφές, σχεδιασμένες με αχνά περιγράμματα. Ανάμεσά τους, στην άκρη αριστερά, απεικονίζονται φύλακες με κράνος. Για μια ακόμη φορά ο Σωκράτης παρουσιάζεται ως ένας απλός καθημερινός άνθρωπος, ο θάνατος του οποίου έχει σημαντική επίδραση στο περιβάλλον του.

25. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/dn27y4x6>

*Εικόνα 13: «Ο θάνατος του Σωκράτους», Giambattista Cignaroli,
β' μισό του 18ου αιώνα, ελαιογραφία σε καμβά, 202/271 εκ.,
Μουσείο Καλών Τεχνών, Βοστώνη26*

Η πιο «σκοτεινή» απεικόνιση του θανάτου του Σωκράτη είναι ίσως αυτή του **Cignaroli**. Ο Σωκράτης είναι ήδη νεκρός και παρουσιάζεται ως ένας αποστεωμένος και ταλαιπωρημένος ηλικιωμένος άνδρας ενδεδυμένος στα λευκά. Οι αλυσίδες του είναι πεταμένες στο πάτωμα, ενώ γύρω του οι εκφράσεις και οι χειρονομίες των συντρόφων του, που θρηνούν, είναι εξαιρετικά έντονες. Η *Προβολή* της αναπαράστασης διατρέχεται από μια ευρεία διαγώνιο από κάτω δεξιά ως επάνω αριστερά (από το *Πραγματικό-Νέο* προς το *Ιδεώδες-Δεδομένο*), η οποία οριοθετείται από το σώμα του Σωκράτους, τη μορφή του Κρίτωνα που του κρατά το κεφάλι και τις κινήσεις των δύο όρθιων μορφών εκατέρωθεν αυτού. Μέσα στο τμήμα αυτό του πίνακα συμπεριλαμβάνεται μια ακόμη απεικόνιση η οποία εστιάζει στις αντιδράσεις των συντρόφων του Σωκράτους.

26. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/4r3xup6r> (προσπέλαση: 10-3-2021).

Εικόνα 14: «*La mort de Socrate*», Jean-François Sané, 18ος αιώνας, ελαιογραφία σε καμβά, 80,6*99,7 εκ.²⁷

Στην ίδια περίοδο ανήκει και η **ελαιογραφία του Sané**, η οποία παρουσιάζει τον Σωκράτη νεκρό και αρκετά ταλαιπωρημένο. Τα σταυρωμένα χέρια, τα κεφάλια που στρέφονται προς τον ουρανό και οι γραμμές των βλεμμάτων που συγκεντρώνονται στη μορφή του φιλοσόφου, συνθέτουν ένα σύνολο που προσελκύει το βλέμμα του θεατή. Σημαντική λεπτομέρεια στο φόντο, ο υπάλληλος με το κύπελλο που φεύγει από το κελί κοιτάζοντας πίσω.

Εικόνα 15: «*Ο θάνατος του Σωκράτους*» του Joseph Félix Henri Auvray, 1800, Musée des beaux-arts de Valenciennes, Παρίσι²⁸

27. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/25j982u8> (προσπέλαση: 10-3-2021).

28. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <http://www.hellenicaworld.com/Art/Paintings/en/FelixAuvray>.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, στην αναπαράσταση του **Auvray**, ο Σωκράτης απεικονίζεται ως ένας νέος άνδρας που πεθαίνει μέσα σε μια σοφίτα (Wilson, 2007). Δίπλα του βρίσκονται ελάχιστοι φίλοι που θρηνούν. Η μορφή του Σωκράτους δεσπόζει στο *Κέντρο* λόγω του μεγάλου μεγέθους και των ανοικτών αποχρώσεων του δέρματος και των ρούχων του. Η απεικόνιση του Σωκράτους ως νέου άνδρα παραπέμπει στη φρεσκάδα και την αγωνιστικότητα της νιότης, την οποία πρέπει κανείς να είναι έτοιμος να θυσιάσει για τις ιδέες του.

Εικόνα 16: “Ο θάνατος του Σωκράτους”
του Jean-Jacques-Augustin-Raymond Aubert, 1805, ελαιογραφία σε καμβά,
112,5*146,7 εκ., ιδιωτική συλλογή²⁹

Τέλος, στον πίνακα του **Aubert** (1805), ο Σωκράτης δείχνει να αφήνει την τελευταία του πνοή στο δωμάτιο ενός σπιτιού και όχι σε ένα κελί. Επιπλέον, εμφανίζονται μόνο δύο μορφές θλιμμένες και σκυμμένες πάνω στο κρεβάτι του φιλοσόφου. Η μια από αυτές θα μπορούσε να είναι η Ξανθίππη, ενώ η δεύτερη μορφή, σε πρώτο πλάνο, ίσως αναπαριστά κάποιον γιο ή νεαρό σύντροφο. Οι φωτοσκιάσεις θέτουν το πρόσωπο του Σωκράτους στο σκιερό μέρος της εικόνας, υπόμνηση της σκιάς του θανάτου. Το χέρι του Σωκράτους αγγίζει το κεφάλι του νέου, συμβολίζοντας την αιώνια νεότητα των ιδεών του φιλοσόφου.

html (προσπέλαση: 10-3-2021).

29. Ο πίνακας εντοπίστηκε στο: <https://tinyurl.com/2bjf5e23> (προσπέλαση: 10-3-2021).

4. Συζήτηση των ευρημάτων

Από τη αναλυτική διερεύνηση των απεικονίσεων του Σωκράτους προκύπτουν τα εξής:

- Το θέμα του θανάτου του Σωκράτους καλύπτει μια ευρεία περίοδο που ξεκινά από τα μέσα περίπου το 17ου αιώνας και φτάνει ως τις αρχές του 19ου. Το διάστημα αυτό συμπίπτει με την περίοδο του Διαφωτισμού κατά την οποία αμφισβητήθηκε το πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό καθεστώς. Στη βάση αυτή, ο Σωκράτης αποτέλεσε παράδειγμα διδασκάλου, ο οποίος επικέντρωσε τη φιλοσοφία του στον άνθρωπο και έδωσε έμφαση στην ηθική ως απόλυτη έννοια, προσπαθώντας να την οριοθετήσει μακριά από το πλαίσιο της εποχής του. Η ανατρεπτική διδασκαλία του Σωκράτους υποστηρίχθηκε στη δίκη του και ο ίδιος απέρριψε κάθε πρόταση απόδρασης από το κελί της φυλακής, τοποθετώντας τις αρχές του πάνω από κάθε χρησιμοθηρία. Η στάση αυτή αποτυπώνεται στην πλειοψηφία των εικαστικών έργων, που εξετάστηκαν μέσα από την αταραξία του προσώπου του και την διάθεσή του για διδασκαλία μέχρι και την τελευταία στιγμή.
- Παρόλο που το κεντρικό θέμα κάθε έργου είναι ο Σωκράτης, η προσοχή του θεατή δεν μπορεί να διαφύγει από την *Πλαισίωση* των θλιμμένων συντρόφων. Η αταραξία του Σωκράτους από μόνη της δεν μπορεί να ωθήσει τον παρατηρητή να σκεφτεί τη σημασία της υπέρβασης του θανάτου που περικλείει η στιγμή που απαθανατίζει ο δημιουργός. Κάτι τέτοιο επιτυγχάνεται μέσα από την οδύνη των συντρόφων, στους οποίους εντάσσεται και ο θεατής, χωρίς όμως να υποβάλλεται σ' αυτό. Η προοπτική συμμετοχής του θεατή δεν τον παρακινεί για άκριτη συμμετοχή, καθώς η *κοινωνική απόσταση*, η *οριζόντια μετωπική* και η *κάθετη ίση προοπτική* από το βλέμμα του δημιουργούν τις προϋποθέσεις για ισότιμη συμμετοχή στα αναπαριστώμενα. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει την πρόθεση του δημιουργού να προβάλει την επαναστατικότητα του γεγονότος που απεικονίζει μέσα από την επίδρασή του στον κοινωνικό περίγυρο. Το γεγονός αυτό αναδεικνύεται περισσότερο μέσα από τα έργα που παρουσιάζουν τον Σωκράτη θνήσκοντα ή νεκρό.
- Ο Σωκράτης των έργων που μελετήθηκαν αναπαριστάνεται ως ένας φτωχός άνθρωπος. Δεν παρουσιάζεται με πλούσια ρούχα και σε κάποιες περιπτώσεις είναι ημίγυμνος και ταλαιπωρημένος. Εκτός από το κύπελλο με το κώνειο και τις σπασμένες αλυσίδες, δύσκολα μπορεί κανείς να διακρίνει κάποιο άλλο προσωπικό αντικείμενο ή ένδειξη που να μαρτυρά κάποια άνεση.

- Μολονότι η Wilson (2007) ισχυρίζεται ότι η τυπολογία των απεικονίσεων του Σωκράτους αλλάζει από τον 17ο προς τον 18ο αιώνα, η μελέτη των πινάκων δείχνει να επιβεβαιώνει μερικώς τη διαπίστωση αυτή. Θα πρέπει να δεχτούμε ότι οι απεικονίσεις του νεκρού ή θνήσκοντος Σωκράτη δεν απαντώνται νωρίτερα από τον 18ο αιώνα. Ωστόσο, υπάρχουν πολλά έργα (Peyron, Wicar, Troost, Gravelot, Watteau, West) που παρουσιάζουν τον Σωκράτη υγιή και ακμαίο, κοντά στα πρότυπα του 17ου αιώνα.

Από τα ανωτέρω ζητούμενο αποτελεί το πώς θα μπορούσαν να αποτελέσουν ανάλογοι πίνακες παρακίνηση αναστοχασμού αλλά και γνώσης της όλης πλαισίωσης σκέψης του θανάτου του Σωκράτους. Το ζήτημα γίνεται εντονότερο ειδικά για τις νεότερες γενιές, ως άντληση αρχών σκέψης και προσέγγιση της νοηματοδότησης της μόρφωσης. Στην προσέγγιση αυτή η «ανάγνωση» καλλιτεχνικών απεικονίσεων του Σωκράτους έχει ιδιαίτερη σημασία, ειδικά για τους φοιτούντες στην τυπική εκπαίδευση. Για τον σκοπό αυτό ακολουθώ παρουνσιάζεται σχετική διδακτική πρόταση προσέγγισης του «θνήσκοντος Σωκράτους».

5. Πρόταση διδακτικής αξιοποίησης του καλλιτεχνικού υλικού

Η πρόταση διδασκαλίας, δομήθηκε μέσω της αξιοποίησης του Προγράμματος Artful Thinking³⁰ του πανεπιστημίου του Harvard στις Η.Π.Α., μέσα από το οποίο οι μαθητές μελετούν διερευνητικά ένα έργο τέχνης ανακαλύπτοντας τις λεπτομέρειές του, εξασκώντας τις επικοινωνιακές τους ικανότητες και καλλιεργώντας την κριτική τους σκέψη.

Η προτεινόμενη προσέγγιση διδασκαλίας επικεντρώνει στα εξής:

1ο: Οι μαθητές προβαίνουν σε μια αδρή περιγραφή του έργου εντοπίζοντας τα στοιχεία που προσελκύουν την προσοχή τους, με σκοπό να αποσαφηνιστούν οι βασικοί πρωταγωνιστές και να δοθεί το έναυσμα για περαιτέρω διερεύνηση.

2ο: Οι μαθητές εξετάζουν σε βάθος τον πίνακα, με σκοπό να ανακαλύψουν τις σχέσεις ανάμεσα στα στοιχεία του έργου. Στη συνέχεια, προσπαθούν να συνθέσουν την προβαλλόμενη ιστορία.

3ο: Οι μαθητές επιχειρούν να αναπαραστήσουν ζωντανά τον πίνακα μέσα από παιχνίδι ρόλων, συζητούν για την εμπειρία τους και δημιουργούν παραλλαγές. Τέλος, έρχονται σε επαφή με αποσπάσματα από το πρωτότυπο κείμενο (*Κρίτων*, *Φαίδων*) και συζητούν πάνω σ' αυτό αντιπαραβάλλοντάς το με το καλλιτεχνικό έργο.

30. Βλ. τον δικτυακό τόπο του προγράμματος <http://pzartfulthinking.org/> (προσπέλαση 10-3-2021).

Ακολουθούν τα στάδια της προσέγγισης:

- *Στάδιο α: «Παρατηρώ και Περιγράφω»*

Στόχος: Να βρεθεί ο τίτλος του έργου και να εντοπιστούν οι βασικοί πρωταγωνιστές:

- Τι είναι αυτό πάνω στο οποίο το μάτι μας πέφτει πρώτο;
- Τι μας κάνει να σκεφτόμαστε όταν το βλέπουμε;
- Τι άλλο προσέχει κανείς με την πρώτη ματιά;
- Ποιος θα μπορούσε να είναι ο τίτλος του πίνακα;
- Τι είναι αυτό που θα θέλαμε να ερευνήσουμε περισσότερο;

- *Στάδιο β: «Εξετάζω την πολυπλοκότητα των μορφών»*

Στόχος: Να βρεθούν οι σχέσεις και οι συνδέσεις ανάμεσα στα δομικά στοιχεία του έργου:

- Ποια άλλα αντικείμενα ή στοιχεία παρατηρούνται στον πίνακα;
- Ποια χρώματα μας κάνουν μεγαλύτερη εντύπωση;
- Τι είδους αποχρώσεις χρησιμοποιούνται;
- Ποιο είναι το στοιχείο που βρίσκεται στο κέντρο του πίνακα;
- Ποια στοιχεία βρίσκονται στο περιθώριο;
- Πώς συνδέεται το στοιχείο που βρίσκεται στο κέντρο με τα στοιχεία που βρίσκονται στο περιθώριο;

- *Στάδιο γ: «Εκφράζω την άποψή μου για την αφήγηση»*

Στόχος: Να καταρτιστεί σταδιακά η ιστορία που αφηγείται ο πίνακας:

- Από ποιο σημείο μπορεί να ξεκινήσει η αφήγηση; Γιατί;
- Ποιος είναι ο πρωταγωνιστής της ιστορίας; Πού εντοπίζεται; Πώς αναπαρίσταται;
- Πώς συνεχίζεται και πώς τελειώνει η ιστορία;
- Ποιο μουσικό κομμάτι θα ταίριαζε στην περίπτωση αυτή;

- *Στάδιο δ: «Υιοθετώ τον ρόλο των χαρακτήρων που αναπαριστώνται»*

Στόχος: Η ενσυναίσθηση του ρόλου κάθε αναπαριστώμενου χαρακτήρα.

Αξιοποιείται η τεχνική του παιχνιδιού ρόλων και ίσως η ζωντανή αποτύπωση του πίνακα μέσα από τη μίμηση της στάσης του σώματος:

- Πώς νιώσατε όταν μιμηθήκατε τη στάση του συγκεκριμένου χαρακτήρα;

- Πώς πιστεύετε ότι ένιωθε αυτός; Τι, κατά τη γνώμη σας, σκεφτόταν;
- Γιατί, κατά τη γνώμη σας, οι χαρακτήρες φέρονται έτσι;
- Ποιο είναι το μήνυμα που θέλει να μεταδώσει ο καλλιτέχνης στον θεατή μέσα από αυτό το έργο;
- Τι θα αλλάζατε στη συγκεκριμένη σύνθεση;
- Τι θα συνέβαινε εάν είχε αλλάξει το.....

- *Στάδιο ε: «Συνδέω το καλλιτεχνικό έργο με την κειμενική πηγή της έμπνευσής του»*

Στόχος: Να συγκριθούν οι κειμενικές πηγές με τις οπτικές αναπαραστάσεις
Οι μαθητές διαβάζουν το κείμενο και προσπαθούν να εντοπίσουν στοιχεία
της αφήγησης του πίνακα:

- Σε ποια σημεία ο πίνακας περιγράφει τα γεγονότα διαφορετικά;
- Γιατί συμβαίνει αυτό κατά τη γνώμη σας;
- Τι επιθυμεί να τονίσει περισσότερο ο δημιουργός μέσα από αυτή τη διαφορετικότητα;

- *Στάδιο στ: «Θέτω το καλλιτεχνικό έργο στην ιστορική συγχρονία και διαχρονία»*

Στόχος: Οι μαθητές να συζητήσουν για την προσωπικότητα του Σωκράτους:
-Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της εποχής του Διαφωτισμού;
-Γιατί ο Σωκράτης αποτέλεσε πρότυπο για τους καλλιτέχνες της εποχής εκείνης;

Η προαναφερόμενη διδακτική πρόταση μπορεί να εφαρμοστεί σε ένα διδακτικό δίωρο (90 διδακτικά λεπτά). Μπορεί, όμως, να αποτελέσει και θέμα ενός ευρύτερου Σχεδίου Εργασίας, το οποίο θα περιλαμβάνει τη μελέτη περισσότερων έργων τέχνης. Ο εκπαιδευτικός έχει τη δυνατότητα να αξιοποιήσει την τυπολογία που προτάθηκε στο παρόν άρθρο επιλέγοντας έναν πίνακα από την κάθε κατηγορία: ο Σωκράτης διδάσκει, παίρνει το κύπελλο, πίνει το δηλητήριο και πεθαίνει. Το πλήθος των έργων και οι κειμενικές πηγές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν εξαρτώνται από τους επιπλέον στόχους διδασκαλίας του εκπαιδευτικού.

6. Συμπερασματικά

Οι αναπαραστάσεις του Σωκράτους προβάλλουν έναν ήρωα, ο οποίος έθεσε το κοινό συμφέρον πάνω από το ατομικό, μίλησε για αντικειμενική ηθική και υπερασπίστηκε τις απόψεις του με τη ζωή του, παραμένοντας ένα ελεύθερο πνεύμα απέναντι σε μια τυραννική εξουσία. Ένας φιλόσοφος, που άθελά της η Αθήνα τον ηρωοποιεί και τον θέτει στη διηγετική μελέτη, προτάσσοντας το πνεύμα και τη λογική. Ο Σωκράτης, ως σοφός και ως επαναστάτης, μολονότι εάν ζούσε ενδεχομένως να αποστρεφόταν τέτοιους χαρακτηρισμούς, αποτελούσε ιδανικό πρότυπο για την εποχή εκείνη. Άλλωστε, ο ριζοσπαστισμός της Γαλλικής Επανάστασης θα προβάλει, λίγα χρόνια αργότερα, τον αγωνιζόμενο άνθρωπο. Και σε αυτή την περίπτωση, οι παραστάσεις του Σωκράτη θα τον παρουσιάζουν πλέον αγωνιζόμενο ενώπιον του δικαστηρίου (Wilson, 2007).

Βιβλιογραφία

- Arnheim, R. (2005). *Τέχνη και Οπτική Αντίληψη. Η Ψυχολογία της Δημιουργικής Όρασης*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Carrier, D. (2003). The Political Art of Jacque-Louis David and his Modern-Day American Successors. *Art History*, 26(5), 730-751.
- Colaïaco, J. (2004). *Σωκράτης εναντίον Αθηνών. Η φιλοσοφία στο εδώλιο* (Μτφρ. Ε. Ραζή, Ι. Γαγλία & Σ. Μεταξά). Αθήνα: Ενάλιος.
- Dall' Armellina, V. (2017). Power of Symbols or Symbols of Power? *ANES*, 54, 143-182.
- Dexeus, A. (2016). The bones of our ancestors. The end of burials in churches in the late 18th century. *Contributions to Science*, 11, 85-94.
- DK (2016). *The Illustrated Story of Art* (Μτφρ. Ε. Γεροκώστα, Αλ. Ηλιόπουλος & Ε. Φρυδά). Αθήνα: Πεδίο.
- Einecke, C. (2001). *Final Moments. Peyron, David, and "The Death of Socrates"*. Omaha: Joslyn Art Museum.
- Elliot, A.J. (2015). Color and psychological functioning are view of theoretical and empirical work. *Frontiers in Psychology*, 6, 1-8.
- Elliot, A. J., & Maier, M.A. (2007). Color and Psychological Functioning. *Current Directions in Psychological Science*, 16(5), 250-254.
- Gordon, S. P. (2008). Martial Art: Benjamin West's "The Death of Socrates," Colonial Politics, and the Puzzles of Patronage. *The William and Mary Quarterly. Third Series*, 65(1), 65. doi:10.2307/25096770.
- Guthrie, W.K. (2005). *Σωκράτης*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

- Halliday M.A.K. & Matthiessen C.M.I.M., (2004). *An Introduction to Functional Grammar*. (3d ed). London: Edward Arnold.
- Henderson, J. (1996). Seeing through Socrates: Portrait of the philosopher in sculpture culture. *Art History*, 19(3), 327-352.
- Kress G. & van Leeuwen T. (2006). *Reading Images. The Grammar of Visual Design*. London, New York: Routledge.
- Lajer-Burcharth, E. (1999). *Necklines: The Art of Jacques-Louis David After the Terror*. New Haven: Yale University Press.
- Langdon, H. (2011). The Representation of Philosophers in the Art of Salvator Rosa. Online δημοσίευση στο *Kunsttexte*, 2, διαθέσιμο στο: <https://edoc.hu-berlin.de/handle/18452/8289> (ανάκτηση και προσπέλαση: 10-4-2021).
- Lapatin, K. (2006). «Picturing Socrates». In Abbel-Rappe, S. & Kamtekar, R. (eds.). *A Companion to Socrates*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, 110-155.
- Marini, F. (2006). *Καραβάτζο*. Αθήνα: Η Καθημερινή.
- Perry, M., Jacob, M., Jacob, J., Chase, M. & von Laue T.H. (2008). *Western Civilization: Ideas, Politics, and Society* (Vol. I). Boston & New York: Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company.
- Wilson, E. (2007). *The death of Socrates. Hero, villain, chatterbox, saint*. London: Profile Books.

Abstract

During the Late Renaissance and the Enlightenment, a number of art works captured the last moments of Socrates. This article aims to approach the reflections of the “dying Socrates” from the 17th to the beginning of the 19th century, which were distinguished for their socio-cultural perspective and their possible influences on the Western World. The paintings were analyzed through the “Grammar of Visual Design” in terms of value of the visual information they provide. The utilization of the dynamic that emerges from this approach is displayed by depositing a teaching proposal based on “Artful Thinking” (University of Harvard) didactic potential.

Key-words: Socrates, Art, Renaissance, Enlightenment, teaching, artwork typology

Βασίλειος Ζαγκότας

Εκπαιδευτικός ΠΕ70, Δρ ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Καραολή & Δημητρίου 78, Αιτωλοακαρνανία 300 06
Τηλ.: 26460 41674 & 6945404281
E-mail: zagkotas@gmail.com

Ιωάννης Φύκαρης

Αναπλ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Ιωάννινα 451 10
Τηλ.: 26510 05710
E-mail: ifykaris@uoi.com